

LJUBO BOBAN, HRVATSKA U ARHIVIMA IZBJEGLIČKE VLADE 1941—1943. IZVJEŠTAJI INFORMATORA O PRILIKAMA U HRVATSKOJ. Zagreb 1985, 515 str.

Vlada Kraljevine Jugoslavije krenula je 1941. god. u emigraciju naglo, s tako brzim »odstupanjem« iz zemlje da je to više nalikovalo na bezglavi bijeg nego na smišljeno i privremeno sklanjanje ugroženih života; uostalom, davanje dozvole za kapitulaciju i sâm čin kapitulacije upućuju na činjenicu da je vlada bila svjesna jalovosti svoga tadašnjeg rada. A niz informatora iz zemlje, što su joj se javljali od 1941. do 1945. godine, govori u svojim izvještajima kritički i o politici niza jugoslavenskih vlada između dva svjetska rata koje su pridonijele raspadu države u travanjском ratu 1941. godine.

Svi ti događaji do danas su prilično istraženi i obrađeni, te je dosta toga objavljeno u nas, a donekle i u stranome svijetu; pisalo se naročito na temelju uvida u dokumente i sjećanja ustaničke provenijencije, tj. u materijal koji je nastajao djelovanjem KPJ odnosno organa NOP-a, a ponešto i aktivnošću stranog neprijatelja i kvislinga. Gotovo se zaboravilo da postoje dokumenti koji o prilikama u rasparčanoj zemlji govore s vidika onoga dijela građanskih snaga što — u načelu — nisu podržavale neprijatelja i kvislinge. Neki njihovi predstavnici boravili su i u samoj zemlji, u prvom redu predstavnici HSS-a i klerikalnih snaga, zatim jugoslavenski integralci i drugi.

Sada su pred nama arhivalije upravo te grupe — izvorna arhivska građa nastala u ključno doba drugoga svjetskog rata, u razdoblju od 1941. do 1945. godine; izvještaji, pisma i sl. što su slani izbjegličkoj vladi ili njezinim predstavnicima nastali su na tlu Jugoslavije, u uvjetima okupacije, ili u drugim zemljama, ali na temelju osobnog viđenja prilika u zemlji ili pak na temelju obavijesti koje su stizale iz zemlje.

Građu je sakupio akademik Ljubo Boban — kako kaže, »može se reći, spontano«, na temelju višegodišnjeg interesa »za neke aspekte britanske politike prema Jugoslaviji, napose za refleksije te politike na Hrvatsku« (str. 13). Naime, za sada objavljivanje izvora koji se odnose na izbjegličku vladu ostaje uglavnom izvan zanimanja istraživača; važnije su objavljene cjeline samo dva toma dokumenata koje su izdavačko poduzeće Globus iz Zagreba i Arhiv Jugoslavije objavili 1981, a priredili Bogdan Krizman i Branko Petranović; u tu grupu idu i izvori o četnicima ministra izbjegličke kraljevske vlade i ratnog zločinca Draže Mihailovića u 1941. i 1942. godini, što su izašli u 14. tomu 1. knjige »Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije« Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. U tu grupu edicija treba uvrstiti i monografiju Dragovana Šepića, »Vlada Ivana Šubašića«, koju je 1983. god. također edirao Globus. I u njima ima podataka o Hrvatskoj. Sada, Boban je dao — kroz izvore — kompletniju sliku onoga što je izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije znala o situaciji u hrvatskim zemljama.

Naslov je zbirke dokumenata »Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj«; izdavač je spomenuti zagrebački Globus, knjiga je dio njegove serije »Plava biblioteka«, urednici su Fikreta Jelić-Butić i Dušan Bilandžić, a recenzenti Bogdan Krizman i Dušan Biber. Knjiga

je pripremljena u okviru istraživačkog plana Odjela za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, a objavljena je 1985. godine; ima ukupno 515 štampanih stranica, zajedno s »Riječju urednika« D. Bilandžića (str. 5—11) i »Predgovorom« Lj. Bobana (str. 13—19).

Taj zbornik građe podijeljen je u dva dijela. Prvi sadrži četiri grupe tekstova Stjepana Gažija, Stjepana Jakšekovića, Augustina Juretića i Dominika Mandića, te dodatak (str. 23—270); to su ljudi bliski HSS-u, odnosno bivšoj Hrvatskoj pučkoj stranci, te su više klerikalno nastrojani. Uz ime F. Gažija vezana su 23 teksta, S. Jakšekovića 29, A. Juretića 11, te uz Mandićevo ime 24; zadnji, peti dio sadrži 5 tekstova, a neki od njihovih autora za sada su nepoznati. Treba reći, međutim, da nisu svi objavljeni materijali iz pera spomenutih autora, već su to i komentari njihovih tekstova od strane drugih autora, izbjegtičke vlade, itd. Drugi dio knjige (str. 251—482) donosi materijale koji su nastali iz pera Prvislava Grisogona, Berislava Angjellinovića, Ante Mandića, Milana Marjanovića i Viktora Ružića ili su u vezi s njihovim tekstovima. To su informatori — kako ih je specificirao priređivač zbirke — »koji su, u idejno-političkom smislu, pripadali jugoslavenskoj orijentaciji« (str. 271). Uz ime P. Grisogona vezano je 9 cjelina, u kojima ima i po više tekstova drugih autora, uz ime B. Angjelinovića 10, A. Mandića 8, M. Marjanovića 9, te uz ime V. Ružića 3; u dodatku je objavljen jedan izvještaj čiji je autor — za sada — nepoznat. Ljubo Boban priredio je i »Izvadak iz bibliografije« (str. 483—484), »Regeste« (str. 485—495), »Kazalo 'korespondenata'« (str. 496), »Kazalo osoba« (str. 497—513); uz neka su imena, naročito manje poznata, dani najpotrebniji podaci, osobito za ono razdoblje o kojem je riječ u izvoru što se objavljuje.

Zbirka je nastala na temelju istraživanja u fondovima zbirke dr. Rudolfa Bičanića (koji su nedavno predani Arhivu Hrvatske zahvaljujući upravo trudu prof. Bobana), Ilije Jukića (zbirka se nalazi kod Lj. Bobana), emigrantske vlade u Arhivu Jugoslavije i Diplomatskom arhivu Saveznog sekretarijata za vanjske poslove te Foreign Officea i Britanskog poslanstva (ambasade) kod jugoslavenske vlade u Public Record Officeu. Autor zbirke precizira: »U kompoziciji zbirke nisam se dosljedno služio uobičajenim načinom prezentiranja povijesnih izvora, tj. nizanjem dokumenata strogo kronološkim redom, bez obzira na provenijenciju. Zelio sam, s jedne strane, sačuvati osnovne kriterije u publiciranju povijesnih izvora (i ostati prije svega pri tome), ali ipak, u granicama takvog zadatka, zbirku učiniti što funkcionalnijom i pristupačnijom širem krugu čitalaca. Radi toga: a) informatore sam, kao što je spomenuto, svrstao u dvije osnovne skupine; b) sve dokumente jednog informatora (i druge, koji su u vezi s njima) poredao u zasebnoj cjelini (ovdje kronološkim redom, jer je svaki drugi kriterij bio teško ostvarljiv) i c) za svakog informatora izložio sam osnovne biografske podatke i podatke o političkoj orijentaciji i aktivnosti. Na taj način čitaoci mogu sagledavati političke konture pojedinih cjelina, bilo grupa ili pojedinaca« (str. 17). Inače, biografski podaci nisu za sve informatore jednako brojni; to je ovisilo i o funkciji zbirke, o podacima do kojih je priređivač došao, ili, pak, o nekim poznatijim ličnostima i nije trebalo davati detaljniju biografiju.

Dokumenti su originali, kopije, prijepisi ili pak prepričani tekstovi; priređivač je uz dokumente dao potrebne podatke o signaturi, itd. Knjiga ima neobično velik broj bilježaka, od kojih neke upravo obiluju podacima.

Kao posebnost treba istaknuti da je većina informatora iz tadašnjega Hrvatskog primorja (tj. iz geografskog područja koje se pruža od Rječine do ispod Karlobaga), odnosno locirani su rođenjem ili na drugi način uz današnji uži riječki kraj; to su A. Juretić, A. Mandić, M. Marjanović, V. Ružić, V. Jambrišak, Z. Rihtman, itd. Sve su to — uključujući i one koji nisu iz današnjeg Kvarnerskog primorja — uglavnom bili političari. Oni su bili, zapravo, jednostrani vladini informa-

tori, pojedinci koji su uglavnom samoinicijativno i bez odgovora od strane vlade čini'ti koristan posao — kako za vladu tako i, danas, za historiografiju i naše bolje znanje o tadašnjoj situaciji u Hrvatskoj, a pogotovo za razumijevanje odnosa vlade prema prilikama u zemlji od vremena raspada države pa do kapitulacije Italije. Dr. Boban najavljuje da postoji još informatora, međutim, njihovi materijali su nepoznati ili za sada nepristupačni. Isto tako najavljuje i »drugi krug« sličnih arhivalija koji čine izvještaji vladinih organa (ambasade, pos'anstva, konzulati, itd.), te »treći krug« materijala koji su nastali neposredno u okviru same izbjegličke vlade, a odnose se na Hrvatsku. Inače, što se tiče vremenskog omeđivanja sadržaja tekstova koje je sada objavio Lj. Boban, tome je razlog sve manji broj materijala poslije 1943. godine; naime, tada je kapitulirala Kraljevina Italija, pa su se javile mogućnosti drukčijeg komuniciranja s jugoslavenskom kraljevskom vladom, a i pojedini informatori našli su se u novoj situaciji; međutim, ipak ima tekstova i iz kasnijeg perioda, sve do 1945. godine.

U čemu je značenje ove zbirke? Svi izvori koji su u njoj objavljeni nisu podjednake vrijednosti — kako s historiografskog tako i s arhivističkog gledišta. Sâm priređivač ovako je naglasio: »Proučavanje programa, ciljeva, držanja i ponašanja političkih stranaka, grupa i pojedinaca, njihovih aktera, posebno za proučavanje njihovog odnosa prema okupacijsko-kvislinškom režimu i oslobodilačkom ratu. Razumije se da se radi o fragmentima za takve ocjene, koji moraju biti upotpunjeni drugim izvorima« (str. 15). Radi se zapravo o tome da je kraljevska vlada i na ovaj način dobivala mogućnost stvaranja plastične i široke slike o situaciji u zemlji, mogla je utjecati na stvaranje i razvoj svoje politike, ali i na produbljivanje jaza između starih političkih grupa, ili pak na stvaranje novih, te na sukobe unutar vlade. Također, te informacije dobro su dolazile i određenim organima britanske vlade, pa dokumenti, dakle, mogu poslužiti i za stvaranje slike o politici britanske vlade prema Jugoslaviji u toku rata.

Urednik Dušan Bilandžić u uvodu je napisao i ovo: »Ovom zbirkom dokumenata pred našu se javnost iznose brojna svjedočenja, opisi, razmišljanja, sudovi, ideje i programska opredjeljenja napisana u najdramatičnijem povijesnom trenutku od dvije skupine političara građanske politike u Hrvatskoj: jednu grupu čine pristaše HSS-a i klerikalne orijentacije a drugu pristaše unitarističkog jugoslavenstva. Dokumenti su pisani krajnje dramatičnim jezikom, koji izvještava o historijskom trenutku jedne krvave stvarnosti u kojoj su se ispreplitali svi oblici ljudskog čina — od divljačkih do najhumanijih, s ljudskim dramama i tragedijama, uzletima i padovima. Dokumenti svjedoče o višeslojnosti i šarolikosti hrvatske građanske politike koja se lomila i slomila u vrtlogu drugog svjetskog rata. Autori dokumenata pripadaju političkim tendencijama izvan ustaštva i zajednička im je protuustaška politička pozicija« (str. 5). Međutim, ne bismo se potpuno mogli složiti s njegovim mišljenjem da svi informatori »žele svoje politike prikazati u što boljem svjetlu kako bi njihove ideje bile prihvaćene od onih koji su po mišljenju informatora imali političku moć u danom vremenu« (str. 5). Isto tako, ne vjerujemo da su upravo svi tako »slagali« materijal da proizlazi kako su izmišljali »činjenice«. Naime, iz dokumenata je očito da neki od njih i nisu mogli lako doći do činjenica iz prve ruke, a da su neki podaci na razini političke ili politikantske razine »rekla-kazala« odnosno trača, čiji se razlog otkriva vrlo lako. Svjedoci su vremena baš onakvoga kakvo su i doživjeli — informatori su to kao i drugi suvremenici, s istim manama i prednostima pri stvaranju povijesnog dokumenta. Svakako, izvanredno dragocjenu vrijednost ima svjedočenje otvoreno neprijateljski nastrojenih građanskih predstavnika te, npr., negativno stajalište o tzv. NDH od strane mons. dr. Augustina Juretića (koji je bio čak i jedan od konkurenata Alojzu Stepinu za nadbiskupsko mjesto), a uza sve to, taj visoki svećenik Katoličke crkve

ipak je umro u emigraciji kao osvjedočeni neprijatelj nove, socijalističke Jugoslavije. Jer, niti on niti drugi ne oklijevaju u davanju negativne ocjene kada je u pitanju zločinački rad i ustaša, i četnika, i okupatora. S pravom je i D. Bilandžić uočio da kraljevska vlada gotovo uopće nije reagirala na sadržaj tekstova tih informatora, kao i činjenicu da većina njih nije došla do nivoa »pune svijesti o uzrocima stvarnog stanja i o načinu njegovog prevladavanja« (str. 7). Iz ove zbirke izvora čiji su autori građanski političari jasno se vidi sva povijesna tragičnost situacije naših naroda i narodnosti, u kojima ustaše, četnici i drugi kvislinzi igraju krvničku ulogu, a pod snažnim utjecajem ili vođstvom stranog okupatora izazivaju i razvijaju takav bratoubilački rat kakva u historiji ovih krajeva nikada nije bilo. Utooliko je značajnija općepoznata uloga KPJ, koja je uspjela povezati mnogobrojne pokidane konce i stvoriti situaciju u kojoj će narodni polet dovesti ne samo do pobjede oslobodilačkog rata već i socijalističke revolucije. Uz to, dokumenti u ovoj zbirci uglavnom potvrđuju osnovna polazišta naše historiografije stvorena na temelju dosadašnjih rezultata istraživanja, a naročito u odnosu na HSS i na Katoličku crkvu u tadašnjoj Hrvatskoj. Zato D. Bilandžić s pravom ističe: »Analitička osuda politike jugoslavenskih vlada, između dva rata, kritika izbjegličke vlade, a prije svega i iznad svega izvanredno plastična osuda režima okupatora i domaćih izdajnika — posebno ustaškog — ustvari je najveća vrijednost ove zbirke dokumenata. Ta je vrijednost potencirana činjenicom da dolazi iz uma i srca građanskih političara, pripadnika starog društva, a jedan slučaj čak iz konzervativnog kruga (iz zagrebačkog Kaptola). Po svojoj plastičnosti, uvjerljivosti i žestini neki sudovi o okupatorsko-kvislinškim režimima ne zaostaju za sudovima koji su izrečeni od NOP-a. Poruke i pouke takvih analiza i danas su aktualne u smislu poznate političke koncepcije da slične drame i tragedije milijuna može izbjeći samo društvo slobodnih i ravnopravnih ljudi« (str. 11). Naime, dr. Ante Mandić ovako je napadao izbjegličku vladu u dopisu od 29. ožujka 1943. godine: »Od decembra — čak od oktobra 1941. god. Vas neprestano zaklinjemo, da prestanete s krizama i svađama, da Vlada izade s jednim programom opće prihvatljivim za čitav narod i da osudi svaku saradnju naših ljudi pojedinaca s neprijateljem. Tome su svjedočanstvo mnoga naša pisma, koja smo Vam šiljali. Na ove molbe nijeste reagirali. Rezultat je taj, da su Vas komunisti prestigli, kad su prošloga novembra objelodanili Bihaćki proglas: zajedničku borbu s neprijateljem bez obzira na partijsku pripadnost, tregue Dei u partijskom životu, ujedinjenje u jednu državnu zajednicu i organizaciju buduće države po slobodnoj volji naroda. Vi ste zadocnili, Narod je prihvatio taj program, obustavio međusobne kavgge, čak i u pitanju osvete protiv ustaša (čak do toga su došli) ujedinilo se bilo potencijalno bilo pojedinački u borbi protiv Njemaca i Talijana... jedino Vi tamo u inostranstvu se pravdate i kavgate zbog nekih trica i partijskih ili plemenskih drangulija, o kojima narod već davno ne vodi nikakva računa: prosti seljac se pitaju, dali će Nova Jugoslavija zajedno s Bugarskom biti dosta jaka da se brani i ne bi li bilo bolje da se odmah uđe u neki bliski odnos s Rusijom. Gdje im je to do starih tričarija...! Za vladu je momenat prošao. Inicijativu imaju sada Ivan Ribar, Moša Pijade i njegovi drugovi. A našoj vladi ne preostaje ništa drugo, ili da se njima priključi tj. da izdade proglas u istom ili sličnom smislu i da onda nastoji da polako opet dođe u vođstvo i da prednjači, ili pak da izgubi sasvim teren pod nogama i da postane imaginarna olin, o kojoj niko ne vodi računa. Kako mi tu gledamo na stvari, izgleda, da je Vlada na žalost na ovom zadnjem putu« (str. 391). A zatim, u studenom 1943, taj Istranin javlja iz Livna svojim izbjegličkim kolegama: »Sretni smo, što Vam možemo ne štedeći superlativa saopćiti, da je naš narod u svojim oslobodilačkim borbama i stradanjima sazeo na viši život, da se je etički digao do najvišeg heroizma, kome ne nalazim primjera u historiji, da se je riješio svakog šovinizma i stranačke ili kon-

fesionalne netrpeljivosti, i u njegovoj duši danas vlada divni osjećaj međusobnog plemenskog izmirenja i bratstva. Nikad u životu nijesam se osjećao tako dobro, tako smireno, kao među ovim našim partizanima, koji, bosí, polugoli, često gladni sa smijehom i šalom koračaju po snijegu i ledu, pomažući jedan drugome kao da su braća i dijeleć i posljednju koricu hljeba. Nikada još nisam putovao po našoj zemlji ne trošeć na putu ni jedne pare; seljak daje hranu badava i u kući najsiromašnije udovice našao sam gostoprinstvo i kada sam nuđao platu smijali su mi se u lice: 'Tko će uzeti pare od partizana, kad nas on brani od četnika i od ustaša?' Oprostite nam ove superlative... ali mi smo danas do neba ponosni, što pripadamo takome narodu! Danas — izim ustaša, Nedićevaca i Dražinih krvnika i koljača u našoj zemlji nema zapravo nego jedna stranka — AVNOJ« (str. 393—394). A 31. ožujka 1945. god. Mandić je — tada već jedan od kraljevskih namjesnika nove Jugoslavije — pisao R. W. Seton-Watsonu: »Pa kako vidite, i mi, stari buržuji, smo ipak dosta zadovoljni sa radom 'Titovih banda', kako ih ili kako nas nazivlju neke Vaše novine. Ima i dobrih strana u tim 'bandama' i ja sam u njima našao mnogo dobrih prijatelja, koji nijesu u ničemu gori od naše buržujske sredine, ali koju daleko nadv.suju svojom nesebičnošću, autodisciplinom i požrtvovnošću. Ponomim se, što pripadam 'bandi'« (str. 402).

Sudbina je ovih građanskih političkih prvaka zaista neobična — kao i tolikih drugih u vrijeme NOP-a i socijalističke revolucije, pa čak i onih iz riječkog kraja: dr. Augustin Juretić je, npr., kako je spomenuto, sve do svoje smrti u emigraciji ostao neprijatelj nove Jugoslavije, dr. Ante Mandić je pak aktivan sudionik NOB-a, a bio je član i AVNOJ-a i ZAVNOH-a te je umro u Voloskom kao časní graditelj ove zemlje, kao i Milan Marjanović — uhapšen u Italiji 1942, pridružio se NOP-u u Bariju 1944. godine — postao je nakon rata naš akademik. A god. 1941. sva su trojica kretala s istih pozicija: antiokupatorska i antikvislinška politika, težnja za obnovom monarhističke Jugoslavije na starim temeljima; nisu pomišljali na KPJ i na njezin poziv na ustanak u srpnju mjesecu kao na kapitalnu snagu koja će tim pozivom preokrenuti sudbinu naroda, a isto tako i sudbinu samih autora izvora u ovoj nadasve važnoj zbirci Ljube Bobana.

Petar Strčić

ĐURO GAJDEK, ŠPANJOLSKI BORCI SSKA I BANIJE, Sisak 1985, str. 314

Autor knjige o Sišćanima i Banijcima u građanskom ratu u Španjolskoj 1936—1939. je Sišćanin Đuro GAJDEK. On je po profesiji novinar, publicist. Međutim, ovom knjigom Gajdek nam se predstavlja u jednom sasvim novom ruhu kao historičar. Gajdek je prišao svojoj temi znanstvenom metodologijom, na taj način je prišao i analizirao probleme, a znanstveni prilaz je marksistički prilaz. Da je to tako, možemo se uvjeriti ne samo na osnovi izbora teme nego i raskrivanjem njezina sadržaja, a još više na primjeru obrade izvora i literature. Radeći na temi, autor je izučio svu postojeću i njemu dostupnu relevantnu literaturu. Zatim je istražujući građu pretražio sve naše glavne historijske arhive u Zagrebu i Beogradu (od Arhive Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Arhiva Hrvatske do Arhive CK SKJ u kojima je pronašao oko 200 potrebnih dokumenata. Posebno mjesto po težini istraživanja predstavljaju memoarski zapisi živih svjedoka ili njihovih porodica, do kojih se dolazilo često uz velike poteškoće. Autor je kritički obradio sav taj ogroman i različit izvorni materijal.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje
Narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1
Cijena ovog broja iznosi 3000 din.
Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1987.